

УДК 37.014.14+82(07)+372.461

*ДМИТРО КОТОВЕЦЬ, асистент
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка*

РЕАЛІЗАЦІЯ ІДЕЇ РОЗВИТКУ МОВЛЕННЯ УЧНЯ, ЗАКЛАДЕНОЇ У ШКІЛЬНІЙ ПРОГРАМІ «ЗАРУБІЖНА ЛІТЕРАТУРА» (2001 Р.) ЗА РЕДАКЦІЄЮ¹ АКАДЕМІКА Д.В. ЗАТОНСЬКОГО ТА ІНШИХ

У статті простежено, як реалізується ідея формування мовної культури учнів крізь призму програми «Зарубіжна література» 2001 року. Проаналізовано орієнтовне планування уроків, орієнтовну програму з розвитку мовлення, деякі шкільні підручники за програмою 2001 року. Зроблено висновок про вагомую роль уроків світової літератури у розвитку мовлення школярів.

Ключові слова: програма, розвиток мовлення, мовна особистість, орієнтовне планування, вимоги, реалізація вимог.

В статье рассмотрено, как реализуется идея формирования речевой культуры учеников сквозь призму программы «Зарубежная литература» 2001 года. Проанализированы: ориентировочное планирование уроков, ориентировочная программа по развитию речи, некоторые школьные учебники по программе 2001 года. Сделан вывод о значимой роли уроков мировой литературы в развитии речи школьников.

Ключевые слова: программа, развитие речи, языковая личность, ориентировочное планирование, требования, реализация требований.

There was traced back in the article as the idea of forming the language culture of pupils is implemented in the light of «Foreign literature» program of 2001 year. There was analyzed the tentative lesson's planning, tentative program of speech's development, some school textbooks for the program of 2001 year. There was made the conclusions about a significant role of world literature's lesson's in the development of pupils' speech.

Key words: program, speech development, language personality, tentative planning, demands, demands' implementation.

Сподіваюся, через 10 – 15 років ми помітимо, що український випускник або навіть школяр буде вигідно відрізнятися від свого ровесника з країн, де зарубіжна література в школі не вивчається.

Д.В. Затонський

Не можемо не погодитися із проникливою думкою видатного українського науковця, адже очевидно, що вчений, висловлюючи такі сподівання, мав на увазі і мовний розвиток школярів. Коли ми говоримо про те, що вивчення світової літератури сприяє загальному розвитку особистості учня, то маємо на увазі, що він не лише стає більш начитаним і дізнається про нові літературознавчі терміни. Методично цінним є те, що удосконалюються і його мовленнєві навички. Він більш гармонійно вливається у навколишній світ, краще почуває себе у колі однолітків, впевненіше відстоює свої життєві позиції і переконання. Усе це є результатом послідовної роботи вчителя над розвитком мовлення школярів.

¹ Див. статтю Д.В. Котовця «Про роль академіка Д.В. Затонського як фундатора шкільного курсу зарубіжної літератури» у збірнику матеріалів наукових праць «Русский язык и литература в школе и вузе: проблемы изучения и преподавания». – Горловка: Изд-во ГГПИИЯ, 2012. – С. 167 – 172.

Безсумнівно, що і сам шкільний учитель повинен бути взірцем у володінні мовою. На сторінках одного із фахових часописів над цією проблемою замислювався академік Д.В. Затонський. Він зауважив: «Мене турбує знання учителями рідної мови, якою викладатиметься зарубіжна література в українській школі. Всі знають про певні складності, і дехто розмірковує, чи не дозволити там чи там, як виняток, викладання російськомовне? (...) Однак піти на те, щоб в українській школі хоч один із предметів викладався іншою мовою, на мою думку, неприпустимо, бо нелогічно: тоді вже було б природнішим у тих чи інших випадках зберігати поки що школи російські, ніж перетворювати їх на якісь «суржикові» [3, с.6].

Проблема формування мовної особистості у сучасній школі є актуальною. Ще більшої уваги науковців потребує питання мовного удосконалення школярів на уроках світової літератури, адже цей предмет, виступаючи своєрідним культурним мостом між Україною та світом, покликаний виховувати за шкільних років полікультурну особистість, а у цьому контексті, і мовну особистість, яка здатна адаптуватися в інформаційному просторі світу, вміє широко мислити та адекватно і грамотно оцінювати явища навколишньої дійсності.

Постійно перебуваючи у фокусі уваги вітчизняних та зарубіжних учених-методистів, питання формування мовленнєво розвиненого учня вдало вирішується у сучасних підручниках з методики викладання літератури (української / російської / світової), а також на сторінках фахових періодичних видань.

Так, науковець Є.А. Пасічник у посібнику «Методика викладання української літератури в середніх навчальних закладах» [9] описує розвиток писемного мовлення учнів. Зокрема наводить цінні методичні рекомендації щодо проведення письмових робіт. Вчений підкреслює: «На уроках літератури розвиток усного і писемного мовлення має свою специфіку. Мета занять з розвитку мовлення не зводиться до збагачення словникового запасу учнів, хоч ця сторона дуже важлива і не може випадати з поля зору вчителя-словесника. Його завдання – навчити учнів користуватися також засобами художньої мови, яка, крім комунікативної функції, є носієм і естетичних функцій, тобто завжди виражає певну естетичну оцінку» [9, с.346].

У посібнику «Наукові основи методики літератури» [8] за редакцією професора Н.Й. Волошиної досить ґрунтовно та всебічно висвітлено проблеми підвищення культури мовлення засобами художньої літератури. Зосереджено увагу на таких аспектах як розвиток усного і писемного мовлення на уроках літератури; роль граматичних знань у розвитку мовлення учнів; види, форми і типи мовлення; характеристика мовлення учнів; джерела і методичні прийоми роботи з розвитку мовлення. Також пропонується диференційована система творчих робіт учнів, скерованих (робіт) на розвиток писемного мовлення школярів. Водночас підкреслено, що «розвиток мовлення учнів є одним із трьох основних компонентів літератури як шкільного предмета» [8, с.184].

Науковець А.Л. Ситченко у навчальному посібнику «Методика навчання української літератури в загальноосвітніх закладах» [10] докладно розкриває питання усного і писемного мовлення читачів-учнів. Зокрема, відзначає: «Як усне, так і писемне мовлення потребує спеціальної методики свого розвитку, є складовою навчання і виховання культурного читача» [10, с.188]. Автор також аналізує зміст і форми розвитку мовлення школярів, описує питання щодо учнівських письмових робіт та висвітлює риторичні засади розвитку мовлення школярів.

Сучасні російські науково-методичні видання теж досить глибоко висвітлюють проблеми мовленнєвого розвитку учнів. Так, у підручнику «Теорія і методика обучения литературе» [1] за редакцією О.Ю. Богданової зазначено: «Развитие устной и письменной речи школьников – одно из стержневых направлений в методике преподавания литературы» [1, с.317]. Автори цього видання, розкриваючи суть мовленнєвої діяльності школярів у процесі вивчення літератури, наводять ряд прізвищ російських вчених-методистів, які свого часу присвятили увагу цій проблемі. Це Ф.І. Буслаєв, В.Я. Стоюнін, В.П. Острогорський, В.В. Голубков та багато інших дослідників. Проблеми формування мовленнєвих навичок на уроці літератури розглянуто у таких аспектах:

- *розвиток мовлення і мовленнєва діяльність;*
- *основні напрямки роботи з розвитку мовлення школярів;*
- *критерії мовленнєвого розвитку учнів середньої школи;*
- *розвиток усного мовлення як соціальна і методична проблема;*
- *уроки розвитку мовлення в системі вивчення літературної теми;*
- *переказування художнього тексту;*
- *повідомлення та повідомлення учнів;*
- *мовленнєва діяльність у процесі діалогічного спілкування у ході вивчення літератури;*
- *мовленнєва ситуація на уроці літератури;*
- *мовленнєва діяльність учнів у системі вивчення літературної теми;*

– специфіка мовленнєвої діяльності під час вивчення біографії письменника.

Як бачимо, питання розвитку мовлення школярів на уроках літератури у цьому підручнику висвітлено досить докладно.

Продовжуючи аналіз сучасних російських науково-методичних видань, звернемо увагу на книгу «Методика преподавания литературы: учебная хрестоматия-практикум» [5], автором-укладачем якої є Б.А. Ланін. У розділі «Развитие речи учащихся на уроках литературы» наведено статтю російського вченого-методиста М.М. Соколова «Методика описания», у якій автор докладно висвітлює методику опису як прийом формування мовленнєвих умінь школярів.

Український науковець Ф.М. Штейнбук у підручнику «Методика викладання зарубіжної літератури в школі» [13] фокусує увагу та таких методичних проблемах, як організація роботи з розвитку усного та писемного мовлення. Зокрема вчений наголошує: «У школі вивчення літератури так само, як і вивчення лінгвістичних курсів, у безпосередній спосіб пов'язано з мовленнєвою діяльністю учнів, з розвитком їхніх мовленнєвих умінь та навичок. Важко собі уявити, що в організації будь-якого виду роботи на уроках літератури можна обійтися без використання усного чи/та писемного мовлення» [13, с.273].

Автор підручника «Методика викладання світової літератури в середніх навчальних закладах» [7] український вчений-методист Л.Ф. Мірошніченко, висвітлюючи питання розвитку мовлення учнів у системі літературної освіти, підкреслює: «Залучаючи у шкільний курс «Зарубіжної літератури» твори в найкращих українських перекладах, учні мають можливість опанувати саме нормативну літературну мову, звільняючись від суржику, аргю, діалектів тощо. На уроках зарубіжної літератури відкриваються необмежені можливості реалізації проблеми розвитку мовленнєвої діяльності учнів» [7, с.404]

Найактуальніші питання розвитку мовлення школярів на уроках світової літератури висвітлюються і на сторінках фахових періодичних видань.

Повертаючись до найважливіших етапів становлення методики викладання світової літератури в Україні, розглянемо, як реалізуються вимоги щодо формування мовної особистості, закладені у програмі «Зарубіжна література» 2001 року [2], одним із редакторів якої був академік Д.В. Затонський.

Зауважимо, що програмою 2001 року передбачено роботу з розвитку мовлення учнів, яка має здійснюватися послідовно та систематично упродовж усіх уроків літератури. Більш поглиблена та цілеспрямована робота над розвитком зв'язного мовлення повинна відбуватися у межах восьми годин на рік у кожному класі.

«Розвиток мовлення учнів на уроках мови та літератури – єдиний процес, що й виражено в програмах з цих предметів, зокрема у вимогах до знань і вмінь учнів викладати думки в усній та письмовій формах, намічена система різних видів роботи в цьому напрямку, які ускладнюються від класу до класу», – зауважує О.М. Бандура. Ілюструючи думку науковця, наведемо вимоги програми 2001 року до вмінь учнів, які стосуються формування мовної культури школярів. Див. таблицю 1.

Таблиця 1

Клас	Учні повинні вміти:
5	– вдумливо, виразно читати художні тексти, використовуючи паузи та логічні наголоси; розуміти зміст прочитаного;– переказувати усно та письмово (переказ), докладно, вибірково і стисло невеликі за обсягом епічні твори або фрагменти із них;– знаходити в тексті зображувальні засоби мови, пояснювати їхню художню роль;– давати розгорнуту усну та письмову відповідь за змістом кількох епізодів або розділів твору;– складати усний і письмовий твір про літературного героя, відгук на самостійно прочитаний літературний твір, твір мистецтва.
6	– вдумливо, виразно читати художні тексти, використовувати граматичні та логічні паузи, логічні наголоси;– переказувати усно та письмово (переказ) докладно, вибірково та стисло невеликі за обсягом епічні твори або фрагменти з них, зокрема з елементами опису (пейзажу, інтер'єру, портрета);– знаходити у тексті зображувальні та виражальні засоби мови, з'ясовувати їх роль у тексті;– складати план твору-роздуму про героя;

	– складати (усно, письмово) твір-роздум про героя.
7	– вдумливо, виразно читати художні тексти, використовуючи психологічні, граматичні, логічні та логіко-граматичні паузи, логічні наголоси, розуміти зміст прочитаного; – давати (усно та письмово) повну розгорнуту відповідь на поставлене запитання; – складати план (складний) твору-роздуму над проблемами художнього твору; – складати (усно і письмово) твір-роздум над проблемами художнього твору.
8	– розрізняти, оцінювати й обговорювати конфлікти і чинники духовного життя літературних героїв; – давати повну (усно чи письмово) відповідь на запитання; – складати план власного усного та письмового висловлювання; – давати (усно і письмово) відгук про самостійно прочитані літературні твори, твори інших видів мистецтва; – складати (усно і письмово) твір-роздум про художній твір; – користуватися словниками, довідковим апаратом підручників, хрестоматій і прочитаних книг.
9	– вдумливо читати та критично аналізувати програмові твори; – визначати основну проблематику, сюжет, композицію, систему образів і виразально-зображувальні засоби мови; – складати план власного усного та письмового висловлювання; – створювати усні й письмові роботи, різні за обсягом, характером і жанром; – складати план та тези літературно-критичних статей; – готувати доповідь чи реферат на літературну тему (за одним джерелом).
10	– вдумливо читати та критично аналізувати програмові твори; – визначати основну проблематику, сюжет, композицію, систему образів і виразально-зображувальні засоби мови; – обґрунтовувати свою оцінку прочитаних творів; – складати простий та складний план власного висловлювання; – створювати усні й письмові роботи, різні за обсягом, характером і жанром; – складати план та конспект літературно-критичних статей; – готувати доповідь чи реферат на літературну тему (за декількома джерелами).
11	– вдумливо читати і критично оцінювати художні твори; – визначати основну проблематику, сюжет, композицію, систему образів, виразально-зображувальні засоби мови; – розгорнуто пояснювати й обговорювати внутрішній світ героя у єдності його світоглядних та ціннісних чинників; порівнювати героїв твору (або різних творів); – обґрунтовувати свою оцінку прочитаних творів; – складати простий і складний план; – готувати усні й письмові роботи, різні за обсягом, характером і жанром.

У таблиці ми перелічили державні вимоги до умінь учнів, скеровані на оволодіння ними мовленнєвими навичками у процесі вивчення художнього твору. Підкреслимо, що ідеї, закладені у програмі із зарубіжної літератури 2001 року, ґрунтувалися на принципах, що враховують і проблему розвитку мовлення школярів:

– антропологічному, згідно з яким у центрі уваги – особистість учня, її творчий саморозвиток та самовиявлення, духовно-ціннісні засади її буття;

– репрезентативному, згідно з яким на кращих художніх зразках демонструються здобутки зарубіжної літератури від давнини до сьогодення, своєрідність поетики авторів, національних традицій, літературно-художніх напрямків, течій і шкіл, історико-культурних етапів;

– взаємозв'язку аксіологічного, естетичного і культурологічного підходів до вивчення художнього твору у школі;

– збалансованості між вимогами сучасної літературознавчої науки і доступністю творів для учнівського сприйняття (у відборі текстів, їх структуруванні тощо).

Відтак у своїй діяльності учитель літератури повинен постійно, продумуючи стратегію уроку, враховувати ті принципи і вимоги щодо мовленнєвого розвитку учнів, які висуває перед ним шкільна програма. Але, почавши працювати у 2001 – 2002 навчальному році за новою програмою, шкільний учитель значною мірою потребував фахової підтримки з боку досвідчених методистів в

організації навчальної роботи, у тому числі й у плануванні уроків зарубіжної літератури за програмою 2001 року. Тому на допомогу прийшли знані в Україні вчені-методисти і вчителі літератури з багаторічним педагогічним досвідом. У журналі «Всесвітня література в середніх навчальних закладах України» вони публікували матеріали під загальною назвою «Орієнтовне планування уроків зарубіжної літератури за програмою 2001 року». Це А.О. Мельник (для 5 класу), О.О. Ісаєва (для 6 класу), Ж.В. Клименко (для 7 класу), Ю.М. Дишлюк (для 8 класу), О.М. Куцевол (для 9 класу), Н.І. Дорофєєва (для 10 класу), С.В. Рудаківська, Л.С. Мирська, М.І. Безсонова, Ю.Г. Морозов (для 11 класу). Усі ці методичні розробки враховували і мовленнєвий розвиток школярів. Визначаючи триєдину мету уроків, їх автори передбачили такі напрями діяльності, що націлені на мовленнєвий розвиток учнів. А саме: *робити стислий вибірковий переказ, скласти характеристику образу літературного героя на основі його вчинків та поведінки; збагачувати словниковий запас учнів; працювати над розвитком навичок стислого переказу, усних відповідей на запитання за змістом прочитаного; формувати комунікативні вміння та навички школярів; вчити писати твір на задану тему; розвивати: вміння давати стислі логічні відповіді на запитання; навички учнів виразно читати, давати повну відповідь на поставлене запитання; уміння відчувати мову твору; навички докладного переказу твору; вміння скласти простий план, стисло переказувати текст; навички розгорнутих відповідей на запитання за змістом кількох епізодів; усне монологічне та діалогічне мовлення; навички ведення дискусії тощо.*

Ми помітили, що майже кожен урок з «Орієнтовного планування...» містив у собі види роботи, які покликані сприяти розвиткові мовної культури школяра.

Більш розширену роботу з розвитку мовлення учнів за програмою 2001 року було запропоновано науковцями-методистами в «Орієнтовних програмах з розвитку мовлення», що з'явилися на сторінках фахового часопису «Всесвітня література в середніх навчальних закладах України» у 2002 – 2003 роках. Так, концепція програми, підготовленої знайомим методистом О.О. Ісаєвою, ґрунтувалася на таких принципах:

- *робота з розвитку мовлення має базуватися на безпосередніх літературних та життєвих враженнях учнів;*

- *запропоновані види робіт з розвитку мовлення мають відповідати віковим та психологічним особливостям, рівню їхнього розвитку;*

- *роботу з розвитку мовлення учнів слід планувати в єдиній системі з урахуванням принципу наступності навчання;*

- *під час підготовки до уроків розвитку мовлення необхідно враховувати ідейно-художню своєрідність літературного твору, протягом вивчення якого здійснюється робота з розвитку мовлення.*

Формування мовленнєвих навичок у запропонованих планах уроків повинне здійснюватися через такі види діяльності як переказ з елементами розмірковування над образом героя, усний твір за власними ілюстраціями учнів, характеристика героїв казок (5 клас); написання власного міфу на одну із тем, усне складання сценарію кінофільму за сюжетом твору, словесне малювання, написання творчої роботи (6 клас); написання твору-мініатюри, переказ уривку з твору, стислий переказ великого епічного твору, написання твору за картиною (7 клас); усний твір за поемою, написання твору-роздуму (8 клас); виступи з повідомленнями, доповідями на задану тему, складання літературно-критичної статті (9 клас); творча робота за прочитаним твором із використанням ілюстрацій до нього, написання твору проблемного характеру (10 клас); написання твору-роздуму, письмовий аналіз одного із творів, літературна екскурсія (11 клас) тощо.

Реалізація вимог програми 2001 року щодо розвитку мовлення учнів простежується й у деяких шкільних підручниках. Наприклад, у навчальній книзі для 5 класу (автор В.І. Фесенко) [12] на одній із перших сторінок розміщено «*Переднє слово до вчителя*», у якому зазначено, що «підручник має чітко виражену методичну орієнтацію і спрямований на ретельну й різнобічну роботу з текстами художніх творів як передумову розуміння своєрідності словесного мистецтва серед інших його видів. Основна відмінність від усіх попередніх підручників з цього предмету полягає в орієнтації на *розвиток зв'язного усного і писемного мовлення учнів*» [12, с.6].

Простеживши, як вирішується проблема розвитку мовлення школярів у сучасній методиці викладання світової літератури, ми з'ясували, що цьому питанню приділяють значну увагу як учні-методисти, так і вчителі-практики. Орієнтовне планування уроків, орієнтовна програма уроків розвитку зв'язного мовлення, спрямування шкільних підручників на розвиток мовленнєвих здібностей школярів – усе це сприяє формуванню розвиненої, повноправної мовної особистості, яка здатна володіти мовними багатствами на високому, а інколи, й професійному, високофілологічному рівні.

Таким чином, можемо зробити висновок, що уроки світової літератури в українській школі покликані сприяти не лише вихованню людських якостей, рис характеру та культурних манер поведінки. Вони послідовно, систематично, через посередництво найкращих взірців світового красивого письменства формують полікультурну мовну особистість, яка вміє грамотно висловити думку у будь-якій життєвій ситуації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Богданова О.Ю. Теория и методика обучения литературе: учебник для студ. высш. пед. учеб. заведений / О.Ю. Богданова, С.А. Леонов, В.Ф. Чертов; под ред. О.Ю. Богдановой. – 5-е изд., стер. – М.: Издательский центр «Академия», 2008. – С. 317 – 363.
2. Зарубіжна література. Програми для середньої загальноосвітньої школи. 5 – 11 класи // Зарубіжна література в навчальних закладах. – № 8. – 2001. – С. 20 – 53.
3. Затонський Д.В. Чи вийде з нас Вергілій? Крок у напрямку до цивілізованого буття / Д.В. Затонський // Зарубіжна література в початкових закладах. – № 1. – 1996. – С. 6.
4. Ісаєва О.О. Орієнтовна програма уроків розвитку мовлення та методичні рекомендації до них (за програмою 2001 року) / О.О. Ісаєва // Всесвітня література в середніх навчальних закладах України. – 2002. – № 10. – С. 2 – 8.
5. Ланин Б.А. Методика преподавания литературы: Учебная хрестоматия-практикум: Для студентов высших педагогических учебных заведений / Автор-составитель Б.А. Ланин. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Эксмо, 2007. – С. 460 – 469.
6. Львов М.Р. Словарь-справочник по методике русского языка: Учеб. пособие для студентов пед. интов по спец. № 2101 «Рус. яз. и лит.». – М.: Просвещение, 1988. – С. 168 – 169.
7. Мірошніченко Л.Ф. Методика викладання світової літератури в середніх навчальних закладах. Підручник. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2010. – С. 404 – 408.
8. Наукові основи методики літератури. Навчально-методичний посібник / За редакцією доктора педагогічних наук, професора, члена-кореспондента АПН України Н.Й. Волошиної. – К.: Ленвіт, 2002. – С. 288 – 314.
9. Пасічник Є.А. Методика викладання української літератури в середніх навчальних закладах: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. – К.: Ленвіт, 2000. – С. 340 – 351.
10. Ситченко А.Л. Методика навчання української літератури в загальноосвітніх закладах: навч. посіб. для студентів-філологів. – К.: Ленвіт, 2011. – С. 188 – 206.
11. Створити програму ХХІ сторіччя. Інтерв'ю з доктором філологічних наук, професором, академіком НАН України, заступником голови Науково-методичної комісії МОНУ Д. Затонським // Зарубіжна література в навчальних закладах. – № 8. – 2001. – С. 7.
12. Фесенко В.І. Зарубіжна література: Підручник для 5 кл. – К.: Навчальна книга, 2003. – 334 с.
13. Штейнбук Ф.М. Методика викладання зарубіжної літератури у школі: Навчальний посібник. – К.: Кондор, 2007. – С. 273 – 295.